

Tanınmış araşdırmaçı yazar Xaqani İsmayilov "Ermənilərin müsəlmanlara, xristianlara və yəhudilərə qarşı soyqırımı" kitabı bədnam qonşumuzun bütün yalanlarını ifşa edən, onların xislətini ortaya çıxaran və bir çox tarixi faktlara işıq tutan ən mü-kəmməl vəsaitlərdən biridir. Müəllifin böyük zəhməti hesabına 3 dildə - Azərbaycan türkcəsi, rus və ingiliscə çap olunmuş kitabın, xüsusən də bütün dünyanın diqqətini Qara-bağa yönəltdiyi indiki ərafədə, geniş yayılmasına ciddi ehtiyac duyuruq. Odu ki, AMEA Tarix İnstitutunun və İnsan Hüquqları İnstitutunun rəyi və tövsiyəsi ilə nəşr olunan bu kitabın "Hürriyyət" qəzetində hissə-hissə dərcinə qərar verdik. Buyurun, oxuyun.

(Əvvəlki ötən sayımızda)

1918-ci il 27-28 iyun aralığında Surra və Qarabucaq kəndləri arasında siddətli döyüşlər getdi. Qafqaz İslam Ordusu bu savaşıra komandanlıq edən keçmiş Çar ordusunun zabiti albay Nazim Ramazanovun əmrinə 10-cu Qafqaz piyada alayının 28-ci taburundan bir bölük, 30-cu taburundan bir pulemyot taqımı və iki rus topu, bundan başqa 140 nəfərlik azərbaycanlı süvari bölüyü vətənişdi.

Təbii ki, qüvvələr nisbəti çox qeyri-bərabər idi, üstelik Kür çayındakı düşmənin hərbi gəmiləri türk-Azərbaycan qüvvələrinə aramsız atəşə tutdu. Sonucunda qüvvələrimiz geri çəkilərək Ərəbqardaşbəyli kəndi yaxınlığında mövqə tutub, erməni-bolşevik dəstəsinin qarşısını kəsməyə çalışdı. Bu cəhd də uğursuzluqla nəticələndi.

Surra-Qarabucaq arasındakı uğursuzluqdan sonra Cavad dəstəsinə komandanı bir piyada bölüyü, bir pulemyot taqımı və bir dağ topundan ibarət heyətə də Salyan ətrafında döyüşən qüvvələrimizə yardım üçün göndərdi. İyulun 2-də erməni-bolşevik qüvvələri türk-Azərbaycan bölgələrinin saldırmasına davam gətirməyə, 600 nəfərədək canlı qüvvəyə itki vənib, Bakı istiqamətinə doğru çəkilməyə başladılar.

Əlbəttə, istər erməni zülmü, istər-ədə erməni-bolşeviklərə qarşı türk-Azərbaycan qüvvələrinin apardıdığı hərbi əməliyyatlar bu gün də Salyan bölgəsi əhalisinin dilindən düşmür. Azər Turan bu xüsusda Aşiq Qəhrəmani və onun Yavuz Büləntin GÜS-küpdən Kosovaya" kitabında dərc olunmuş şerini də xatırladı.

Müəllif şahid yaddaşına və rəsmi qaynaqlara dayanaraq:

"Türk ordusunun Qaraqışlaqdakı 40 nəfərlik bölməsinə türk zabiti Ramazan bey, Bankədə döyüşən dəstəyə isə keçmiş Çar ordusunun zabiti mayor Nazim Ramazanov başçılıq edirdi. Mehman Suleymanlının verdiyi məlumatla görə, Ramazan bəyin dəstəsində 2 Maksim pulemyotu, 2 top vardi" - deyir o bölgədə xalq arasında G Ramazan paşa " adlı xilaskar komandanın obrazının yarandığını da əlavə edir.

Xatırladaq ki, Qafqaz İslam Ordusu 5-ci Qafqaz ıfırsı arkani-herb reisi Rüşdü bəyin G Böyük hərbdə Bakı yollarında 5-ci Qafqaz piyada ıfırsı " adlı xatirələndə, qovulan düşməndən 4 makinalı tüfəng, 63 piyada tüfəngli, 100 sandıq piyada və top mərmisi, 7 kiçik vapur (bərə -X.I.), bir miqdər benzın və s.-in götürüldüyü barədə Ramazan bəyin komandanlı-

Ermanilərin müsəlmanlara, xristianlara və yəhudilərə qarşı soyqırımı

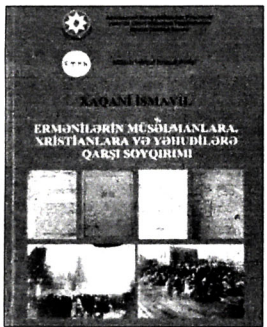
Azərbaycanlıların soyqırımı; 1918-ci ilin mart qırğınları

ğa verdiyi məlumat da qeyd olunur. Həmin məlumatda Bankeni terk edə-nə qədr 11 şəhid (9 nəfəri türk) vət-nidiyi, 13 yaralı olduğu göstərilir və 28-ci taburun 3-cü bölük komandanı, birin-ci mülazim Bəsrı və 26-cı taburun 1-ci bölük komandanı vəkilı Həmədi efəndi-lər ibrazi-fədəkari eylediklərləndən təliff olunmaları istənildiylı bildirilir.

Azər Turan vaxtilə şəhid türk əs-gərlərinin dəfndinə iştirak etmiş rəh-mətlik Müseyib Rzəyevın dilindən er-məni-bolşeviklərin bu bölgəyə gəldiyi GDemosfen" gemisini xatırlayır və bil-dirir ki, bu gəmiyə Bankədə bir hərbi təyyarə də enibmiş.

Şahidlərin bildirdiyinə görə, türklər erməni gəmilərini batıraraq, bu batmış gəmilərin hesabına Kürün mənşəbini ermənilərin üzünə bağlamış. Xəzər dənizi üzərindən Kürüstü Yevlax kör-püsünə tərəf erməni-bolşevik qüvvə-lərinin hərəkatını dayandırmışdı.

Müəllif Cavad qəzası hadisələrində Xillı kəndində fəaliyyət göstərən müsavətlərlərin müstəsna xidmətlərini də qeyd edir.

Xatırladaq ki, 1918-ci il iyulun sonlarında Bankədən çəkilən türklər hər ehtimala qarşı, hərbi bölüklərdən birini hələlik bu bölgədə saxlamağı uyğun görmüşdülər.

Bakı bölgəsində, ümumilikdə Qaf-qazda cərəyan edən hadisələr böyük dövlətlərə, o sıradan Almaniyanın da diqqətini cəlb edirdi.

1918-ci il iyunun 22-də saat 10-da Bakının Salyan qışlalarına icazəsiz şəkildə enən, sonra heyətli tutulan al-man təyyarəsinin fəaliyyəti də kaşfiy-əyət xarakterli idi. Tiflisdəki alman hər-bi missiyasına aid bu təyyarənin Bakı civarında kaşfiyyət məqsədi burada saxlanılan 1000 nəfər alman əsini si-lahlandırmaqla Bakının ələ keçirmə imkanlarını araşdırmaqlmış.

Əvvəlki bölümlərdə də bildirdiyimiz kimi, Brest-Litovsk barışıqlına giz-li əlavə üçün Lenin sənətlər Almaniya ilə separat danışıqlara başlamışdı.

1918-ci il iyulun əvvəllərindən V. Leninin İ. Staline göndərdiyi teleq-rəmdə bu xüsusda belə deyirdi: "Ba-ki ilə bağlı olaraq ən mühümü odur ki, siz Şaumyanla daimi əlaqədə olun və Şaumyan Berlində səfir loffeyə nəftin bir hissəsini almanlara verəcəyimiz təqdirdə türklərin Bakıya hücumunu saxlamağa razı olmaları haqqında edilmiş təkliflərin xəbəri olsun. Əlbəttə ki, biz razılaşacağıq".

İ. Stalin də öz növbəsində mü-vafiq teleqramla S. Şaumyanı mə-sələdən aqah etdi:

1. Bizim Zaqafqaziya məsələsi ilə bağlı ümumi siyasətimiz belədir ki, gürcü, erməni və Azərbaycan mə-sələlərinin Rusiyanın daxili işi kimi tanın-

masına Almaniyanı məcbur edə-k. Onların həlində almanlar iştirak etməməlidirlər. Məhz bu-na görə də biz Gürcüstanın Al-maniyanın diqqəti ilə əldə edil-miş müstəqilliyini tanıyıırıq.

2. Ola bilsin ki, biz Gürcüs-tan məsələsində almanlara gü-zəştə getməli olduq. Ancaq biz gü-zəştə yalnız Almaniyanın Er-mənistanın və Azərbaycanın iş-lərinə qanışmayacağına razıla-şacağıqlar təqdirdə gedəcəyik.

3. Almanlar Bakının bizdə qalmasına razılıqlaşaraq xahiş edirlər ki, əvəzində onlara bir qədr neft ayırıq. Biz bu G xahi-şi " əlbəttə ki, yerinə yetirə bi-lənk.

4. Sizin uğurlarınız bizi se-vindirir. Ancaq biz istərdik ki, siz almanlarla münasibətlərin mü-rəkəbləşməsinə yol ver-məmək üçün Yelizavetpoldan (Gən-cədən) o tərəfə keçməyəsini, daha doğrusu müstəqilliyi Almaniya tər-findən tanımış Gürcüstanın hüdud-larına daxil olmayəsini".

Bu teleqramdan görüldüyü kimi, İ. Stalin Cənubi Qafqaz, xüsusən də Bakı məsələsində rəhbərliyin möv-qeyini ortaya qoymaqla bərabər Şaum-yana Gürcüstan-Tiflisə tərəf keçmə-məyi xatırladaraq, əsində həm də er-mənilərin bolşevik maskası ilə Tiflisə də təhdid yarada biləcəyindən ehtiyat-landığını büruzə verir. Şaumyanın si-yasətinin üstününü yaxşı bilən Sta-lin Tiflis ətrafında erməni (daşnak) xu-tortarı yaradan Drolarla, Andraniklərlə iş birliyindən ehtiyatlanaraq, ona G Gürcüstanı ayaa basma ! " ismancı vətəndə, ancaq əlbəttə, səbəb kimi Al-maniyanın tələbləri göstərilirdi. Bu da ki fikri qatırdırmağın bolşevik üslubla-rından biri idi.

Ancaq Gürcüstan məsələsində al-man faktoru vardı, Bakı məsələsində olduğu kimi. Almaniya Osmanlı dövlə-tinə təzyiq edərək türklərin Bakıya gir-məsini önəlmək istəyirdi. Almaniyanın və Rusiyanın bu hiylə və gizli danışıqlar qatılıqlığında Osmanlı rəhbərliyi də manevar etməli oldu.

Ənvar paşa bir yandan Şər-q Orduları Qrupu komandanına və onun vasitəsilə Nuru paşaya rəsmi teleq-rəmlərlə əmrər göndərib Bakı üzərində əməliyyatları dayandırmış əmr edir, digər tərəfdən gizli kanallarla on-lara təlimat yollayıb Bakını işğaldan təmizləməyə tələsdir və əlavə hərbi qüvvə və sursat göndərdirdi.

Nəticə isə həminə, xüsusən də dünyanın böyük dövlətlərinin rəhbər-liklərini şoka saldı: Qafqaz İslam Or-dusu möhtəşəm təhdidləri belə bilər-əkədən gözə almayaraq, Bakını qafası və çəkması mikrob daşıyıcısı olan erməni-bolşevik ordusundan, onun müstəqillərindən təmizlədi.

Ədəbiyyat:

1. Azər Turan. Qafqaz İslam Or-dusu Nəfətləndə - 1918.
2. Mehman Suleymanov. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan. Bakı, 1999.
3. Qazeta "Izvestia Bakinskiy Soveta", 2 iölə 1918.
4. Birinci dünya hərbinə türk hər-bi Kafkas cəbhəsi 3-cü Ordu hərəka-tı. c.11, Ankara, 1993.
5. Qazeta "Bakinskiy Raboçiy", 23 iönə 1918.
6. Rüşdü. Büyük harptə Bakı uöl-lərində 5. Kafkas piyada ıfırsı. 93 sayılı Askeri məcmuanın tarix kısmı,

1934, № 34.

7. Bolşeviki v borjbe za pobedu sotsialisticheskoy revolyuui v Azerbayd-jane. Dokumenti i materialı 1917-1918 qq. Baku, 1957.

LÖNKƏRAN QƏZASINDA SOYQIRIMI AKTLARINA DAİR

Azərbaycan tarixinin 1918-1920-ci illər dönmündə baş verən silsilə soyqırımı faciələr təəssüf ki, Lənkə-ran qəzası əhalisindən də yan keçmə-mişdir. Bu qəzədə erməni hərbiçi Avetisovun erməni dəstələri bölgə əhali-sinə qan udduraraq kütləvi qətlər törət-miş və qəret həyata keçirmişdir.

"Sənədlərdə erməni-rus silahlı dəstələri tərəfindən Lənkəran qəzası-na daxil olan kəndlərdə - Ərkivan, Yeddioymaq, Şərəfə, Xıramandı və b. kəndlərin əhalisinin soyub talanma-sı və dinc insanların ödürülməsi ilə bağlı məlumatlar varq".

Bu qəzədə soyqırımı hadisələri Mart hadisələrindən də öncə - 1918-ci ilin yanvarından başlamışdı. Yanvar ayında İrandan qayıdan rus dəstələri-nin tərkibindəki ermənilər Astarada yerli camaatı top atəşinə tutmuş, əl-yalın əhali isə müqavimət göstərə bil-mədiyindən məşələlərə çəkilmişdi. İ-randan çəkilən Rusiya əsgərləri silah-sursatı Avetisovun erməni və ruslar-ından ibarət əsgərlərinə paylamışdılar.

Daşnaklar hər yerdə olduğu kimi, burada da hamilə qadınlara, qocalara belə rəhm etmir, evlərə gəlib bəzən bütün ailəni yer üçündən silirdilər. "Bir gün ərzində Gərmətük kəndində 70, Mamusta kəndində 30, Kərgəlan kəndində 30, Sətamurdov kəndində 20-dən çox, Girdəni kəndində 20 gü-nahsız insan faciənin qurbanı olduq Evlər top mərmisi ilə dağıdılmış, dü-kanlar qarət və talan edilmişdir. Öldü-rülmüş və dənizə atılmış insan cəsə-dləri üzərində erməni vəhşilliyinin və qəddarlığının bütün əlamətlərini gö-r-mək mümkün idi. Avetisovun daşnak dəstəsi hərbi paroxoddan Lənkəran şəhərini top atəşinə tutmuş, nəticədə Kiçikbazar məscidinin divanının bir tər-əfi mərmisi ilə dağıdılmışdı".

Erməni-bolşevik Bakı Soveti qur-umunun və Qafqaz Hərbi İntelqib Ko-mitəsinin hər vaxt hərəyönlü dəstəyini alan İlyəşevin dəstəsi isə 1918-ci ilin qışında guya rus kəndlərinin dağıdıl-ması bəhanəsilə Bulqar çayı rayonun-da saldıraraq "rus kəndləri ətrafında 25 km ərazidə onlarla müsəlman kəndi-ri yer üçündən silmişdi". Bəxməyə-rəhli ki, rus kəndlərinə saldıranlar yerli əhali deyil, İrandan gəlmış şahsevən-lər idi.

Ümumilikdə Lənkəran qəzasında İlyəşevin 10 min, polkovnik Makarovun (erməni) 3 min, polkovnik Avetisovun 2 min nəfərlik ordusu fəaliyyət göstərmişdi. Bunların planı gələcəkdə Bakını tutmaq idi.

1918-ci il noyabrın 1-də müsəl-man cəmiyyətinin səlahiyyətli nüma-yəndəsi Yeymrubəy Bayramlıbəyov Bakıda olan Türk ordusunun ali baş komandanı Nuru Paşanın qəbulunda olmuşdu. O: Avetisovun quldur dəstə-sinin özbaşnalığı haqqında ona mə-lumat vermmiş və lənkəranlıların bu ağır vəziyyətdən qurtarmasını ondan xahiş etmişdi.

Qeyd 1: 1918-1919-cu illərdə er-məni-bolşevik vəhşiliklərinin qanlı səhnələrindən birinə dönmüş Lənkə-ran-Muğan bölgəsində baş vermiş prosesləri gerçəklərə dayanaraq hərə-yönlü araşdırmaq üçün əsində həmin dövrə aid nə yerli materiallar, nə də arxiv sənədləri, demək olar ki, qalmamışdır. Tarixçi-alim Kamran İsmayilov-un qənaətinə görə, bu səbəbdən də bölgədəki gelişmələr təhlil edilərkən yardımçı qaynaqlardan (dövri basın yayınlarından, olayların iştirakçılarının ARPISSA 276 və 456 sayılı fondların-da saxlanan anlılarından) yararlanmaq gerəyi yaranır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasına qədər indiki Astara, Lerik, Masallı, Yardımlı, Cəlilabad və Biləsuvar rayonlarının ərazisi Lənkə-ran qəzasına daxil idi.

Qeyd 2: Lənkəran hadisələrinin digər yönəli ilə bağlı məşələlər üçün bax:

- Ədəbiyyat:**
1. V. Abışov. 1918-1919-cu illərdə Lənkəran qəzasında azərbaycanlı-ların soyqırımı. AMEA TARIX İNSTİ-TUTU, ELMİ ƏSƏRLƏR. XX ƏSRDƏ TÜRK-MÜSƏLMAN XALQLARINA QARŞI SOYQIRIMLARI. IV BEY-NÖLXALQ ELMİ KONFRANSIN MAT-TERİALLARI. 64, 65, 66/2017, 22-27 APREL 2017 -Lənkəran ş.
 2. Anar İsgəndərov. 1918-1919-cu illərdə Lənkəran qəzasında azər-baycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirilən soyqırım. AMEA TARIX İNSTİTUTU, ELMİ ƏSƏRLƏR. XX ƏSRDƏ TÜRK-MÜSƏLMAN XALQLARINA QARŞI SOYQIRIMLARI. IV BEY-NÖLXALQ ELMİ KONFRANSIN MAT-TERİALLARI. 64, 65, 66/2017, 22-27 APREL 2017 -Lənkəran ş.
 3. Kamran İsmayilov. 1918-ci ilə Lənkəran bölgəsində erməni silahlı birləşmələrinin cinayətləri Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım siyasətinin ter-kib hissəsi kimi. AMEA TARIX İNSTİ-TUTU, ELMİ ƏSƏRLƏR. XX ƏSRDƏ TÜRK-MÜSƏLMAN XALQLARINA QARŞI SOYQIRIMLARI. IV BEY-NÖLXALQ ELMİ KONFRANSIN MAT-TERİALLARI. 64, 65, 66/2017, 22-27 APREL 2017 -Lənkəran ş.
 4. Abışov.V.Ş. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər). Bakı: Nurlan, 2007, 163 s.
 5. Əlizadə N. Lənkəran zəhmət-keşlərinin sovet hakimiyyətinin qələ-bəsi və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə tarixindəndə, Bakı, "Azər-neşr", 1963, 111s.
 6. Ermenenko T.F., Morozova O.M. Poqoni i budenovski: Qrajdan-skae voyna qızamı belix ofiyörer i krasnoarmeyev., M., 2013.
 7. Miralayev T. "Azərbaycanın qır-mızı qvardiyacıları və qırımı parti-zanları. Bakı: Azəməşr, 1970, 130 s.
 8. Raevskiy A. Anqliyskae inter-vəniue i Musavatskoqe pravitelstvo (k istoni intervəniui i kontrevolyuui v Azerbaydjane). Bakı: Krasnyi Vos-tok, 1927, 191 s.
 9. Xaqani İsmayil. "Erməni mə-sələsi" və türk-müsəlman soyqırımı. "Nərgiz" nəşriyyatı, Bakı, 2012, 507 s.

(Ardi var)